

بررسی هوش معنوی و اخلاق اسلامی در تربیت دینی دانش‌آموزان دختر دوره متوسطه شهر ارومیه با نقش آموزه‌های اسلامی و دیدگاه‌های امام خمینی

پریوش محمدی قشلاق^۱

چکیده

حضرت امام خمینی(ره) پیرامون اهمیت تعلیم و تربیت بارها به این موضوع اشاره دارند که گرفتاری همه ما برای این است که تزکیه و تربیت نشده‌ایم. اشتغال به تهذیب نفس و تصفیه اخلاق را از بزرگترین مهمات و واجبات عقلیه می‌دانند. توجه به اخلاق در اسلام توسط همه پیامبران اشاره شده زیرا همه پیامبران برای همین آمده‌اند که امکان بهره‌مندی همه مردم را به فضایل اخلاقی را به وجود آورند. در اهمیت تربیت همین بس که ایشان غایت بعثت انبیا را تعلیم و تربیت انسانها گفته‌اند. در این تحقیق هدف بررسی هوش معنوی در تربیت دینی دانش‌آموزان دختر دوره متوسطه شهر ارومیه با نقش آموزه‌های اسلامی و دیدگاه‌های امام خمینی بود که در این راستا به بررسی متون مختلف درمورد نظرات و دیدگاه‌های مختلف در رابطه با هوش معنوی و همچنین تربیت دینی دانش‌آموزان دختر دوره متوسطه پرداخته و با استفاده از تعداد ۹۳ نفر از مدیران و معلمان دین و زندگی مدارس توانستیم نقش آموزه‌های اسلامی و دیدگاه‌های امام خمینی و میزان استفاده معلمان از این نظرات در تربیت دانش‌آموزان را بدست آورده شد.

واژگان کلیدی

آموزه‌های اسلامی، دیدگاه‌های امام خمینی، هوش معنوی، تربیت دینی، اخلاق اسلامی.

۱. استادیار گروه علوم تربیتی، واحد مهاباد، دانشگاه آزاد اسلامی، مهاباد، ایران.

طرح مسأله

اولین بار که اصطلاح هوش استفاده شد فقط هوش تحصیلی مورد نظر بود. مدت‌ها بعد این اصطلاح از استفاده تخصصی خود توسط روان‌شناسان خارج شد و به یک اصطلاح عمومی تبدیل شد. روان‌شناسان به عدم کفایت آن در سنجش هوش افراد پی بردند و فهمیدند هوش تحصیلی^۱ معیار کاملی برای ارزش‌گذاری فهم انسان‌ها نیست. سپس بر اساس توانایی افراد در ارتباط اجتماعی، هوش اجتماعی و بر اساس توانایی و ذکاوت افراد در تجارت و اقتصاد، هوش اقتصادی نیز تعریف کردند. هر سه اصطلاح هوش تحصیلی، هوش اجتماعی و هوش اقتصادی، فقط ارتباط‌های زمینی انسان‌ها را در برمی‌گیرد و انسان‌های به کمال رسیده‌ای که از نظر تحصیلی، اجتماعی یا اقتصادی سهمی معمولی از زندگی دارند ولی از نظر معرفت، فهم و درک بالایی دارند را در بر نمی‌گیرد. هوش معنوی عبارت است از میزان فهم افراد از واقعیت زندگی و حقیقت امور همچنان که پیامبر اعظم (ص) دعا می‌فرماید: اللهم ارنی الاشیاء كما هی. خداوندا حقیقت چیزها را به من نشان بده. هدف اخلاق، شکوفایی صفات پسندیده و نابودی صفات رذیله و ایجاد مدینه فاضله است و همان‌طور که پزشک با دو برنامه، به معالجه بیمار می‌پردازد؛ هم به او برنامه پرهیز می‌دهد و هم برایش نسخه دارو می‌نویسد، علم اخلاق هم از یک طرف، به انسان برنامه اجتناب و پرهیز از منکرات می‌دهد و از طرف دیگر، به صفات نیک تشویق کرده و امر به معروف می‌نماید؛ در نتیجه دیگر جایی برای زشتی‌ها نمی‌ماند و در پی آن، انسان از حیوانیت بیرون آمده و به سوی خدا گام بر می‌دارد و چون خدا دانا، توانا و کاردان است و از روی حساب کار می‌کند و مهربان و بخشنده است و همه از خوان نعمتش برخوردارند چنان‌که در بعضی از آیات و روایات بیان شده، هدف نهایی از اخلاق اسلامی، قرب به خدا و جلب رضا و محبت او، تخلق به اخلاق الهی، دست‌یابی به ولایت الله، نیل به لقای الهی و نظر به وجه الله می‌باشد؛ آیات بسیاری از قرآن که واژه‌های الله، لقاء رب، ابتغاء مرضی الله و ابتغاء وجه الله را در بردارد، گویای این حقیقت است که هدف نظام اخلاقی اسلام، تربیت انسان خداجوی خداگونه و عاشق بوده است.

هرچند از نظر هوش تحصیلی، هوش اجتماعی و هوش اقتصادی افراد فقط چند شماره باهم فرق می‌کنند و تأثیر آن در بهبود کیفیت زندگی نسبی است، هوش معنوی تأثیر ویژه‌ای در کیفیت زندگی دارد و زندگی را هدفمند و ارزشی می‌کند (عارف نژاد، ۱۳۸۹). هوش تحصیلی، اجتماعی و اقتصادی حرکتی زمینی دارند و مثل هر حرکت زمینی محدود است، اما حرکت در مسیر هوش معنوی ابعادی آسمانی و نامحدود دارد و جا برای رشد و توسعه در آن بسیار زیاد

1. IQ

است (غباری و حجازی، ۱۳۸۶) هوش تحصیلی مربوط به ژنتیک انسان است و به صورت استعداد در ذات فرد نهفته است، اما هوش اجتماعی و هوش اقتصادی به دست آوردنی است و با آموزش و تفکر سرعت می‌گیرد. هوش معنوی نیز امری اکتسابی است و با ایمان افراد، ارتباط مستقیم است. به عبارت ساده‌تر هرچه ایمان فرد نسبت به خدای متعال بالاتر می‌رود، فهم او از واقعیت زندگی و اتفاقات زندگی نیز بالاتر می‌رود. تفکر و تدبیر در امور زندگی و آفرینش نیز دومین عامل افزایش فهم معنوی است (هاشمی و همکاران، ۱۳۸۵) بررسی تاریخ آموزش و پرورش ایران نیز نشان می‌دهد که آموزش دینی همواره جزئی از برنامه آموزش و پرورش رسمی بوده است و در کنار آموزش خواندن، نوشتن و حساب کردن، خواندن قرآن و آموزه‌های دینی و اخلاقی سفارش شده است. با رواج آموزش و پرورش به سبک اروپایی نیز این روند قطع نشد، حتی در دوره حکومت پهلوی نیز آموزش دینی در برنامه مدارس وجود داشته است. پس از پیروزی انقلاب اسلامی سرمایه‌گذاری بزرگی در جهت اجرای طرح‌های تربیت دینی در نظام آموزش و پرورش رسمی کشورمان شکل گرفته است، اما کماکان این موضوع از دشواری‌های اساسی نظام آموزش و پرورش کشور ماست (آقایی میبیدی، ۱۳۸۶) با آموزش قرآن و آموزه‌های دینی می‌توان جوانانی تربیت کرد که مصالح دنیا و آخرتشان را خود ایجاد و حفظ کنند، چراکه به قول امام خمینی (ره) اساس عالم بر تربیت انسان است و انسان عصاره همه موجودات است و فشرده تمام عالم. تربیت از مفاهیم و پدیده‌هایی است که درباره مفهوم و معنای آن توافق فلسفی و وحدت دیدگاهی کمتری وجود دارد، شاید بتوان قدیمی‌ترین و درعین حال روان‌ترین و ساده‌ترین تعریف را به افلاطون نسبت داد که می‌گوید: «تربیت زیباترین چیزی است که در بهترین انسان‌ها آشکار می‌شود. جامعه‌ی دینی نیاز به تربیت دینی دارد تا افراد در آن استعدادهایشان را شکوفا سازند. شیوه‌ی تربیتی مدرسه بر شخصیت دانش آموزان بسیار مؤثر است. تربیت در همه‌ی ابعاد اعتقادی، عبادی و اخلاقی با توجه به ابعاد وجودی انسان کار ساده‌ای نیست. لذا لازم است همه‌ی عوامل مؤثر بر تربیت در مدرسه و خارج از آن به طور هماهنگ به تربیت افراد بپردازند. در این نوشتار سعی شده مسئولیت سنگین اجزای مدرسه در برابر تربیت دینی دانش آموزان بیان شود.

مبانی نظری

فردی باهوش از نظر معنوی ممکن است در روابط عمومی و یا تجارت تلاش کند و بهره‌ی بالایی از هوش تحصیلی، هوش اجتماعی یا هوش اقتصادی داشته باشد، اما نگرش او به ارتباط‌های اجتماعی و اقتصاد بر اساس سود و زیان شخصی نیست، بلکه نگرش او به ارتباط‌های اجتماعی و درآمدزایی نیز مثل همه اجرای زندگی نگرشی خدامحور است. چون واقعیت زندگی و جایگاه خود در آفرینش را درک کرده است. (غباری و حجازی، ۱۳۸۶)

مثال والای هوش معنوی حضرت امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام است که تلاش اقتصادی او مثال زدنی است و چاه‌های زیادی به دست مبارک خویش حفر کردند اما هدف ایشان سود شخصی نبود و این کار را برای آبادانی شهر، بهبود سطح زندگی مردم، رسیدگی به فقرا و جلب رضایت خداوند متعال انجام دادند. نگرش ایشان به ثروت، نگاهی وسیله‌ای برای رسیدن به اهداف والای انسانی است و در نامه تربیتی خود به فرزندشان امام حسن مجتبی علیه‌السلام می‌نویسند، اگر مستمندی را یافتی که می‌تواند این بار را برای تو تا آخرت حمل کند، این بار را به او بده و از این فرصت استفاده کن. بعضی از افراد باهوش اجتماعی بالا امروزه حصارهای خود خواهانه به دور خویش می‌کشند و خود را در طبقه بالاتری از مردم می‌بینند، درحالی‌که فردی باهوش معنوی بالا، نگاهش به مردم به‌عنوان بندگان خدا نگاهی سرشار از احترام است و ملاکش دربرتری افراد جایگاه اجتماعی نیست بلکه تقوا را ملاک انتخاب انسان‌ها در پیشگاه خدای متعال می‌داند. (هاشمی و همکاران، ۱۳۸۵)

امام رضا علیه‌السلام که نمونه بارز هوش معنوی بالا است، در زمان ولایت‌عهدی خود همه غلامان را سر سفره دعوت می‌کردند و با آن‌ها سریک سفره می‌نشستند تا به ما نشان دهند مقام و منصب‌های دنیایی نگرش یک انسان به حقیقت رسیده را تغییر نمی‌دهد و مقام انسان‌ها در نزد خدای متعال به تقوای آنان است. در بین دشمنان ائمه اطهار به افرادی باهوش سیاسی بالا برخورد می‌کنیم. معاویه نمونه بارزی از این افراد است که از نظر سیاسی فردی باهوش بالا است، ولی چون واقعیت جایگاه امام معصوم را درک نکرده، فاقد هوش معنوی است. پس هرگونه تدبیر و زیرکی موردپسند دین مبین اسلام نیست و اسلام به تفکری احترام می‌گذارد که به دنبال حق و حقیقت باشد و ملاک انتخاب او رضایت حق تعالی باشد.

هوش معنوی

هوش معنوی یا SQ را می‌توان آن چیزهایی دانست که ما به آنها معتقدیم و نقش باورها، هنجارها، عقاید و ارزش‌ها را در فعالیت‌هایی که بر عهده می‌گیریم دربرمی‌گیرد. به عبارتی هوشی که به واسطه آن به سؤال سازی در ارتباط با مسائل اساسی و همه در زندگی‌مان می‌پردازیم و به وسیله آن در زندگی خود تغییراتی را ایجاد می‌کنیم. با استفاده از هوش معنوی به حل مشکلات با توجه به جایگاه، معنا و ارزش آن مشکلات می‌پردازیم هوشی که قادریم توسط آن به کارها و فعالیت‌هایمان معنا و مفهوم بخشیده و با استفاده از آن به معنای عملکردمان آگاه شویم و دریابیم که کدام یک از اعمال و رفتارهای ما از اعتبار بیشتری برخوردار است و کدام مسیر در زندگی‌مان بالاتر و عالی است تا آن را الگو و اسوه زندگی خودسازیم (پاشا و همکاران، ۱۳۸۷) یکی از نمادهایی که معمولاً در توضیح هوش معنوی به کار گرفته می‌شود نماد گل نیلوفر است که در آن تلفیق سنت و عقاید موجود در شرق و غرب و با استعانت از

مسائل علمی، مدلی قابل لمس و زیبا برای SQ ارائه داد. همانطور که اشاره شد هوش معنوی یکی از توانائی‌های ذاتی و فطری در انسان است که همانند سایر هوش‌ها چنانچه مورد توجه قرار گیرد می‌تواند پرورش و توسعه یابد به عبارتی SQ قابل توصیف و اندازه‌گیری است که برای اندازه‌گیری این هوش می‌توان به سنجش مهارت‌ها و توانائی‌هایی که ناشی از این هوش است بپردازیم. (Tirri, K. 2006)

تعریف هوش معنوی

لویس هوش معنوی را این‌طور تعریف می‌کند: هوش معنوی زمانی بروزمی‌کند، که ما بتوانیم معنویت را با زندگی روزانه خود تلفیق کنیم (طباطبایی و سمیعی، ۱۳۹۳).

هوش معنوی از نظر ولمن (۲۰۰۱) ظرفیتی است برای پرسیدن سؤالات غایی در خصوص معنای زندگی و هم‌زمان ظرفیتی است برای تجربه کردن ارتباطات یکپارچه بین ما و جهانی که در آن زندگی می‌کنیم. ایمنوز (۲۰۰۰) هوش معنوی، چهارچوبی برای شناسایی و سازمان‌دهی مهارت‌ها و توانمندی‌ها مورد نیاز است؛ به گونه‌ای که با استفاده از معنویت میزان انطباق‌پذیری فرد افزایش می‌یابد. تعریف آمرام (۲۰۰۷) هوش معنوی، توانایی به کارگیری و بروز منابع، ارزش‌ها و کیفیت‌های معنوی است؛ به گونه‌ای که بتواند کارکرد روزانه و آسایش (سلامت جسمی و روحی) را ارتقاء دهد (غباری و حجازی، ۱۳۸۶). زوهر و مارشال (۲۰۰۰) هوش معنوی، هوشی که از طریق آن مسائل مربوط به معنا و ارزش‌ها را حل می‌کنیم، هوشی که فعالیت‌ها و زندگی ما را در زمینه‌ی وسیع‌تر، غنی‌تر و معنادار قرار می‌دهد، هوشی که به ما کمک می‌کند بفهمیم کدام اقدامات یا کدام مسیر معنادارتر از دیگری است. (King, D. B. 2008)

کینگ (۲۰۰۸) هوش معنوی را به عنوان مجموعه ظرفیت‌های روانی که با آگاهی، انسجام، کاربرد سازوار جنبه‌های متعالی و معنوی و غیرمادی وجود فرد سر و کار دارد، تعریف می‌کند که به پیامد‌هایی همچون بازتاب عمیق وجودی، افزایش معنا، باز شناسی خود متعالی و تسلط و ویژگی‌های معنوی می‌انجامد. (King, D. B. 2008)

خصوصیات هوش معنوی را چنین می‌توان عنوان کرد:

الف) هوش معنوی نوعی هوش غایی است که مسائل معنایی و ارزشی را به ما نشان داده و مسائل مرتبط با آن را برای ما حل می‌کند هوشی است که اعمال و رفتار ما را در گستره‌های وسیع از نظر بافت معنایی جای می‌دهد و همچنین معنادار بودن یک مرحله از زندگی‌مان را نسبت به مرحله دیگر مورد بررسی قرار می‌دهد (زوهر، مارشال، ۲۰۰۰، به نقل از پاشا و همکاران، ۱۳۸۷)

ب) هوش معنوی ممکن است در قالب ملاک‌های زیر مشاهده شود: صداقت، دلسوزی، توجه به تمام سطوح هشیاری، همدردی متقابل، وجود حسی مبنی بر اینکه نقش مهمی در یک کل وسیع‌تر دارد، بخشش و خیرخواهی معنوی و عملی، در جستجوی سازگاری و هم‌سطح شدن

با طبیعت و کل هستی، راحت بودن در تنهایی بدون داشتن احساس تنهایی .
 ج) افرادی که هوش معنوی بالایی دارند، ظرفیت تعالی داشته و تمایل بالایی نسبت به هشیاری دارند. آنان این ظرفیت را دارند که بخشی از فعالیت‌های روزانه خود را به اعمال روحانی و معنوی اختصاص بدهند و فضایی مانند بخشش، سپاسگزاری، فروتنی، دلسوزی و خرد از خود نشان دهند (زوهرومارشال، ۲۰۰۰ به نقل از پاشا و همکاران، ۱۳۸۷).

اخلاق اسلامی

در سایه مالکیت بر نفس است که انسان، امکان دست یابی به همه فضایل اخلاقی را پیدا می‌کند؛ چون قوه تملک نفس، اگر در مصائب باشد، آن را صبر می‌نامند و اگر در برابر شهوات باشد، آن را عفت گویند و اگر استقامت در میدان جنگ باشد، شجاعت نامیده می‌شود؛ اگر پیروزی بر بخل باشد، آن را سخاوت گویند؛ اگر قیام به برابری حقوق و رفع تبعیض باشد، آن را عدالت نامند و اگر کسی بر نفس مسلط شد، یک حالت اطمینان و استقرار پیدا می‌کند و سپس همه فضایل درونی در او رشد کرده و میوه‌های معطر می‌دهد (میرشکاری و سعادت‌مند، ۱۳۹۴).

هدف نهایی اخلاق اسلامی

اخلاق سبب مالکیت بر نفس و تسلط بر خود و رهایی از نفوذ میل‌ها و تعدیل نمودن خواسته‌ها و پرورش بُعد معنوی می‌شود و ضامن اجرای قوانین و رسیدن به مکارم اخلاق و متصف شدن به اخلاق جمیل و زیبای الهی است (ذوالقدر نسب و همکاران، ۱۳۹۵) همه ارزش‌های اخلاقی و انسانی در این است که انسان به خود باز آید و واقعیت نفس خویش را آنچنان که هست، دریابد، آن وقت، گوهر ذات خویش را مغایر با رذایل اخلاقی درک می‌کند (خالدی، ۱۳۹۵).

تربیت اخلاقی

مراد از تربیت اخلاقی چگونگی بکارگیری و پرورش استعدادها و قوای درونی برای توسعه و تثبیت صفات و رفتارهای پسندیده اخلاقی و نیل به سعادت و فضایل اخلاقی و دوری از رذیلت‌ها است. تربیت اخلاقی در واقع بخشی از علم اخلاق را تشکیل می‌دهد و چون مباحث آن عمده ناظر به راه‌کارهای عملی و آرایه توصیه‌هایی در باب عمل و رفتار است، از آن به «اخلاق عملی» نیز یاد می‌شود. در مقابل آن به بخشی از مباحث اخلاقی که به توصیف خوبی‌ها و بدی‌های اخلاقی می‌پردازد، «اخلاق نظری» گفته می‌شود هدف از تربیت اخلاقی در اسلام، افزایش مراتب و درجات قلبی در سایه معرفت الهی است، تا شخصی شایستگی لازم برای تقرب به خدا را پیدا کند (ذوالقدر نسب و همکاران، ۱۳۹۵) از این رو، تعلیمات اخلاقی باید در جهت نیل به این هدف متعالی قرار گیرد و از هر نوع سطحی‌نگری و ظاهرگرایی مصون ماند، تا به جای تربیت افراد متظاهر، انسان‌های خود ساخته و بیدار تربیت شوند که هم از لحاظ بینش و معرفت و

هم از لحاظ عمل در سطح والایی از کمالات قرار گیرند (صفایی مقدم و همکاران، ۱۳۹۵: ۳۴)

باورهای دینی در انسان

انسان فطرتاً موجودی خداجوست و کنجکاو از ویژگی‌های شاخص او به شمار می‌آید. بر اساس همین فطرت است که انسان در جست‌وجوی خداوند و معرفت دینی است. معرفت دینی با تفکر آغاز می‌شود و انسان در تلاشی دائم می‌کوشد شناخت جامعی به‌دست آورد و همواره آن را کامل‌تر کند. بنابراین با تکامل معرفت، باورهای دینی در انسان تثبیت خواهد شد. بر همین اساس، باورهای دینی را می‌توان شکل تکامل‌یافته معرفت دینی دانست که سبب گرایش عمیق فرد به دین می‌شود (آقایی میدی، ۱۳۸۶). از سویی، آثار و شواهد تاریخی موجود نشان می‌دهد که بشر در زمان‌ها و مکان‌های مختلف، دینی الهی یا غیر الهی داشته است، به‌طوری‌که به نظر ساموئل کوئینگ اساساً درجهان طایفه یا جامعه‌ای بدون نیایش، باورها و آداب‌ورسوم نیست. در لابه‌لای اوراق تاریخ، لوح‌ها، کتیبه‌ها و بقایای آثار تاریخی، بشری بدون مذهب، نیایش و پرستش نمی‌توان یافت (سواری و همکاران، ۱۳۸۰). از سوی دیگر، شکی نیست که یکی از عوامل مؤثر بر رفتار و نگرش انسان‌ها در جوامع گوناگون، دین‌داری است. دین‌داری از مفاهیمی است که پژوهشگران علوم اجتماعی به آن بسیار توجه کرده‌اند. به‌عنوان مثال، هدن (۱۹۸۳) معتقد است که دین‌داری، عامل اساسی اجتماعی شدن و انسجام فکری و عملی است (نازک‌تبار و همکاران، ۱۳۸۵۵).

تاریخ نشان می‌دهد که در گذشته، مذهب نقشی مهم در تربیت داشته است؛ به‌طوری‌که مطالعه و تدریس کتاب‌های مذهبی هدف اصلی تحصیل شمرده می‌شده است. مؤسسات آموزشی همان مؤسسات مذهبی بوده‌اند و ارتباط نزدیکی میان مذهب و تربیت برقرار بوده است (مایر، ۱۳۷۴، ص ۴۳۱). در دوران قرون‌وسطا مطالب مذهبی نقشی مهم در محتوای دوره‌های آموزشی داشتند. در آن دوران، هدف اصلی آموزش مطالعه کتاب‌های مذهبی و انجام رفتار در جامعه بر اساس آن بود. تعلیم و تربیت کشورهای اروپایی در آن دوران، به میزان چشمگیری متأثر و زیر نفوذ مذهب قرار داشته است (مشایخی‌راد، ۱۳۷۸)

مطالعات متعددی وجود دارد که تأثیر مثبت مذهب را در حوزه‌های مختلف زندگی بشر، از جمله قدرت روبه‌رو شدن با موقعیت‌های پراسترس اجتماعی، سازگارشان با شرایطی مثل از دست‌دان فرد محبوب خود و یا ناپایداری زندگی خانوادگی نشان می‌دهد. این واقعیت که بهره‌مندی از سطح بالای تعهد مذهبی می‌تواند این آثار مثبت را در پی داشته باشد ممکن است به این حدس و گمان بیانجامد که تعهد مذهبی بالا در دانشجویان و دانش‌آموزان، در وضعیت تحصیلی آنان آثار مثبتی خواهد داشت.

مفهوم تربیت و تربیت دینی

برای آن که بتوان تعریفی از تربیت دینی به دست آورد نخست باید به تبیین معنای تربیت و دین پرداخت. تربیت عبارت است از «فراهم آوردن زمینه‌ها و عوامل به فعلیت رساندن یا شکوفا ساختن استعدادهای شخص در جهت رشد و تکامل اختیاری او به‌سوی هدف‌های مطلوب.»

دین

دین در لغت به معنای جزا، اطاعت، قهر، غلبه، عادت، انقیاد، خضوع و پیروی در اصطلاح عبارت است از: «مجموعه‌ی عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی که برای اداره‌ی امور جامعه انسانی و پرورش آنها به کار گرفته می‌شود» با عنایت به تعریفی که از تربیت و دین به‌عمل آمده می‌توان گفت تربیت دینی فرایندی است دوسویه میان مربی و متربی که ضمن آن مربی با بهره‌گیری از مجموعه‌ی عقاید، قوانین و مقررات دینی تلاش می‌کند تا شرایطی فراهم آورد که متربی آزادانه در جهت رشد و شکوفایی استعدادهای خود گام برداشته، به‌سوی هدف‌های مطلوب رهنمون گردد. تربیت دینی، همچون سایر جنبه‌های تربیت مانند تربیت جسمانی، ذهنی، اخلاقی و... فرایندی است دوسویه که باید آموخته و فراگرفته شود، با این تفاوت که این نوع تربیت از سایر انواع تربیت مهم‌تر است و باید با دقت و ظرافت خاص انجام شود.

عوامل مؤثر بر تربیت دینی

محبت از عوامل مؤثر بر تربیت، محبت است که نیاز اساسی کودکان و غذای روح آنها می‌باشد. کودک به محبت کننده علاقه‌مند شده خود را شبیه وی ساخته و از او حرف‌شنوی دارد. حضرت امام (ره) به کودکان بسیار محبت می‌نمودند: «بچه‌ها به خدا نزدیک‌ترند و پاکیزه‌تریند» و می‌فرمودند: «بچه جدید العهد و ملکوتی است و به مبدأ نزدیک تر. معلم: معلم از جمله کسانی است که کودک تأثیرپذیری بسیار از او دارد و دو عامل اصلی جذب او برای کودک مقبولیت و محبوبیت است که از این دو عنصر می‌توان استفاده مطلوب نمود-.

تشویق و تنبیه: عوامل دیگری چون تشویق و تنبیه نیز مؤثرند که هر یک باید اصولی و با طی نمودن مراحل مخصوص آن مورد استفاده قرار گیرد.

مراقبت‌های پدر و مادر: مراقبت‌های مادر هنگام بارداری و شیردهی از عوامل بسیار تأثیرگذار بر سرنوشت کودک است. گناه بر بچه اثر می‌گذارد؛ غذای حرام یا غیبت کردن مادر و... می‌تواند از عوامل زمینه‌ساز شقاوت کودک در آینده باشد تقوای مادر در دوران شیردهی، با وضو شیر دادن، زمینه‌ساز سعادت فرزند می‌باشند.

اصول حاکم بر تربیت دینی

هر مطلب علمی دارای اصولی است که بدون آن ورود در آن علم بی اثر یا کم اثر است، علم تربیت نیز اصولی دارد که موارد زیر از آن جمله‌اند

۱- اصل سهولت: طبق این اصل از سخت‌گیری و خشونت نسبت به کودک باید پرهیز نمود چراکه آسان‌گیری کودک را علاقه‌مند و سخت‌گیری او را به اصل دین بدبین می‌کند.

۲- اصل تدریج: همان‌طور که خداوند نیز آیات و احکام را تدریجی نازل فرموده در آموزش به کودکان نیز اصل تدریج باید رعایت شود تا کودک متناسب با رشد و شکوفایی استعدادش مطالب را درک کند.

۳- اصل مداومت و استمرار: آموزش در اسلام امری مستمر و مداوم است. اهمیت آموزش به کودک از سویی و طولانی بودن دوره ساختار ذهنی و روانی کودکی از سوی دیگر استمرار و مداومت در آموزش را می‌طلبد و باید به موازات رشد عقلی و تحول روانی کودک مفاهیم اعتقادی را به وی انتقال داد و از شتاب و فشار پرهیز نمود.

۴- اصل آگاهی بخشی: هدف تعلیم باید رشد فکری و یادگیری دانش آموز باشد که بر اساس تفکر و فعالیت فکری، سودمندتر از تکرار و مرور آن است.

۵- اصل تفاوت‌های فردی: در آموزش کودکان نمی‌توان به طور یکسان عمل کرد و باید متناسب با ویژگی‌های شناختی عاطفی، انگیزش و سوابق خانوادگی از روش‌های گوناگون و مؤثر استفاده کرد، برخی با شعر، بعضی با داستان و برخی با پرسش و پاسخ بهتر درک می‌کنند، برخی زودتر و بعضی دیرتر. پس باید تفاوت‌های فردی را در نظر داشت.

راهکارهایی برای تعمیق و تقویت باورهای دینی

۱. تشکیل کمیته‌های مختلف مانند: کمیته نماز، تواشیح، سرود، دکلمه و نمایش‌نامه و کمیته پژوهش.

۲. تلفیق آموزش دینی با تمام دروس (علوم اجتماعی، تاریخ، هنر و ...)

۳. فراخوان مقاله با موضوعات خاطره‌های نماز، باورهای مذهبی و موفقیت‌ها، نماز و پرورش اخلاق نیکو، گفت‌وگو با خالق یکتا و بهداشت در دین و جذاب نمودن نمازخانه یا مکان اجرای مراسم مذهبی، چون معطر ساختن آن، تمیز و زیبا بودن

۴. اعتدال از نظر گرما و سرما نقاشی‌های مناسب با ارزش‌های دینی روی دیوار.

۵. حرکت‌های دسته‌جمعی در انجام مراسم‌های دینی، برگزاری نمازهای جماعت، شرکت در مراسم زیارت عاشورا، ایام سوگواری و جشن‌های مذهبی و مولودی‌ها.

راهکارهایی برای مشارکت مذهبی دانش آموزان در مدرسه

۱. پخش اذان و سکوت دانش آموزان هنگام شنیدن اذان ظهر از بلندگوی مدرسه به صورت هماهنگ در سطح مدارس منطقه.
۲. اختصاص دادن یک جلسه اولیاء و مربیان در مدارس جهت آموزش و اهمیت فواید اذان و اقامه توسط مربیان تربیتی یا توسط یکی از اولیای دانش آموزان به منظور سهیم نمودن اولیای دانش آموزان به عنوان الگو و نمو برای فرزندانشان.
۳. گرمی داشت یاد و خاطره‌ی اولین اذان صدر اسلام توسط " بلال حبشی " در سالروزشان و مشارکت دادن خود دانش آموزان در برگزاری این مراسم.
۴. آموزش و تفسیر اذان و اقامه و مسائل تربیتی در شورای دانش آموزی و انجمن و انتقال مسائل مطرح شده توسط اعضای این شورا به کلیه‌ی دانش آموزان.
۵. برگزاری نمایشگاه از آثار و دست سازه های دانش آموزان در سطح مدارس توسط دانش آموزان و مربیان تربیتی در ارتباط با اذان و اقامه و نماز.

آموزه‌های دینی از دیدگاه امام خمینی

مطالب و مفاهیمی که بعد از اصول دین به ما مسلمانان آموزش داده می‌شود تا راه سعادت دنیا و آخرت را به خوبی و سلامت طی نماییم و انسانی الهی و خدایی شوییم مانند (انفاق، صدقه، نیکی به دیگران، احترام متقابل، عفو و گذشت، ایثار، شهادت، محبت، دوری از تکبر، مبارزه با ظلم و...) (حسینی، ۱۳۸۱)

آموزه‌های دینی در اسلام

در اسلام آموزه‌های دینی فراوانی وجود دارد، (نماز، روزه، جهاد، شهادت، ایثار و گذشت، یتیم‌نوازی، محبت، صدقه، انفاق، علم‌آموزی، تعادل بین دنیا و آخرت، خودسازی، دوری از غرور و خودپسندی، ورزش کردن، مبارزه با ظلم و ستم و...) که هر کدام در تربیت جوانان و نوجوانان جایگاهی مختص به خود دارد.

نقش آموزه‌های دینی در تربیت

۱. خودسازی یا تهذیب نفس: یکی از آموزه‌های دینی ماست که از لحاظ مقام و رتبه بر تربیت دیگران تقدم دارد و فلسفه تربیتی اسلام، اولی را مقدم بردومی میدانند. امام خمینی می‌فرماید: تا اصلاح نکنید نفوس خودتان را، از خودتان شروع نکنید و خودتان را تهذیب نکنید، شما نمی‌توانید دیگران را تهذیب کنید. آدمی که خودش آدم صحیحی نیست، نمی‌تواند دیگران را تصحیح کند، هر چه بگوید، فایده ندارد، هر اصلاحی نقطه اولش خود انسان است، اگر چنانچه خود انسان تربیت نشود، نمی‌تواند دیگران را تربیت کند.

از دید امام خمینی، انسان تحول پذیر و قابلیت تربیت را دارد و قابلیتش و ادراکات وی برای

تربیت تقریباً بیدگفت غیر متناهی است، و شرط قابلیت انسان را برای درک مفاهیم کتاب آسمانی را برخوردار از تزکیه نفس و تهذیب اخلاق می دانند و می فرمایند: انگیزه تلاوت قرآن بر بشر اینست که تزکیه پیدا کنند و نفوس مصفا بشوند از این ظلماتی که در آنها موجود است تا اینکه بعد از اینکه مصفا شدند، ارواح و اذهان آنها قابل این بشود که کتاب و حکمت را بفهمند. (شرفی، ۱۳۷۸، ص ۲۴ و ۲۹ و ۳۰)

۲. تعادل بین دنیا و آخرت: در دیدگاه اسلام دنیا و آخرت هر دو به هم وابسته اند و از هم جدا نیستند و نسبت این دو مانند بذرو محصول است، یا میتوان گفت دنیا مزرعه آخرت است. اسلام در این باره نظریه ای معتدل دارد، و این را در کلام رسول گرامی اسلام میتوان دید، که میفرماید: بهترین شما کسی است که آخرت خود را برای دنیا از دست ندهد و دنیای خود را برای آخرت وانگذازد و سربار مردم نباشد. (نهج الفصاحه، باب دنیا و آخرت). امام خمینی (ره) میفرماید: اسلام یک چیزی نیست که برای یک طرف قضیه فکر کرده باشد، اسلام در همه اطراف قضایا حکم دارد، تمام قضایای مربوط به دنیا، سیاست، اجتماع، اقتصاد و تمام قضایای مربوط به آن طرف قضیه (آخرت) که اهل دنیا از آن بی اطلاعند، ادیان الهی آمده اند که هر دو طرف قضیه را نگاه بکنند و طرح بدهند، نسبت به هر دو طرف قضیه (دنیا و آخرت) حکم دارند، طرح دارند، اینطور نیست که یا این را واز آن طرف غافل باشند، یا آن طرف را واز این طرف غافل باشند، نه، آن طرف را هم در نظر دارند (شرفی، ۱۳۷۸، ص ۳۷ و ۳۸)

۳. وحدت و مبارزه با ظلم و ستم: امام می فرمود: برنامه ما این است که نه ظلم کنیم و نه ظلم بشویم، نه به کسی ظلم میکنیم و نه زیر بار ظلم میرویم. ملت مادر مقابل حق و عدالت تسلیم است، چنانچه در مقابل ظلم و جور ایستاده است. مسلمین باید دید واحد باشند بر ضدمه ستمگران. اصولاً دعوت به اسلام دعوت به وحدت است. تا آن وقت که «یک» هستی این «یک» را کسی نمی تواند بشکند. اگر علاقه به استقلال ایران دارید وحدت مذهبی داشته باشید. واجب است بر همه مسلمین که با هم باشند و... (خمینی، ۱۳۷۲، ص ۱۰۵ تا ۱۰۸ و ۹۳)

۴. نقش تربیتی ادعیه: اینهایی که از کتب ادعیه انتقاد می کنند، برای اینست که نمی دانند، جاهل اند، بیچاره اند، نمی دانند که این کتب ادعیه چطور انسان می سازد این دعاهایی که از ائمه ما وارد شده است، مثل مناجات شعبانیه، دعای کمیل، دعای حضرت سیدالشهدا سلام الله علیها، سمات، اینها چطور انسان درست می کنند. همین ادعیه و همین خطبه ها و همین نهج البلاغه و همین مفاتیح الجنان و همین کتابهایی که ادعیه هستند اینها همه کمک انسان اند، در اینکه انسان را آدم کنند. وقتی یک انسانی آدم شد، به همه این مسائل عمل میکند زراعت هم میکند، لکن زراعتی که برای خداست، جنگ هم میکند. (فراهانی، ۱۳۶۸، ص ۱۰۳).

روش شناسی

روش شناسی تحقیقی حاضر، از نوع کاربردی و یک تحقیق موردی و زمینه ای است. با توجه به موضوع تحقیق، جامعه آماری از سه بخش اصلی تشکیل یافته است: ۱- مدیران دوره متوسطه، با توجه به آشنایی آنان با مدارس، در مبحث تربیت، صاحب نظر هستند. ۲- معلمان مدارس، مسئولیت آموزش و تربیت را بر عهده دارند، به دلیل میزان آگاهی از وضعیت موجود، واجد شرایط ترین اشخاص برای اظهار نظر در این مورد هستند.

نمونه آماری بدین شرح هستند:

(۱) مدیران مدارس، این افراد ۱۷ نفر هستند.

(۲) معلمان دوره متوسطه، این افراد ۷۶ نفر هستند.

در این تحقیقی، از روش های بررسی اسناد و مدارک و میدانی، جمع آوری اطلاعات استفاده شده است. هرچند که با عنایت به نوپا بودن ایده « تربیت دینی دانش آموزان دختر دوره متوسطه شهر ارومیه با نقش آموزه های اسلامی و دیدگاه های امام خمینی » منابع زیادی در این زمینه موجود نیست ولی از حداکثر منابع موجود بهره برداری شد. جهت بهره گیری از دیدگاه صاحب نظران به بسیاری از کتاب ها و مقالات چاپی یا مطالب موجود در شبکه اینترنت مراجعه شد. در روش میدانی نیز با استفاده از پرسشنامه، از نگرش و علم جامعه آماری اطلاع حاصل شد. جهت بررسی روایی و پایایی پرسشنامه محقق ساخته، اقدامات زیر انجام شد:

۱. جمع آوری دیدگاه صاحب نظران،

۲. تأیید محتوای بند ۱ توسط محقق،

۳. پیش آزمون،

۴. آزمون روشهای هسمانی درونی.

در این تحقیق، به منظور بررسی آماری و تجزیه و تحلیل اطلاعات جمع آوری شده، از طریق پرسشنامه، جهت آزمون سؤال ها، از آمار توصیفی و استنباطی استفاده شد. در مبحث آمار توصیفی، از میانگین، توزیع فراوانی و درصد فراوانی، و نمودارهای ستونی و در آمار استنباطی، از آزمون مجذور کار (خی ۲) برای بررسی معنا دار بودن پاسخ های جمع آوری شده و از آزمون t برای بررسی تعمیم پذیری پاسخ های نمونه آماری به جامعه آماری و آزمون فرضیات استفاده شده است.

یافته‌های تحقیق

آزمون فرضیه: هوش معنوی در تربیت دینی دانش آموزان دختر دوره متوسطه شهر ارومیه با نقش آموزه های اسلامی و دیدگاه های امام خمینی تاثیر دارد.

جدول ۱ خروجی آزمون تی تک نمونه ای فرضیه اول

انحراف استاندارد		میانگین		حجم نمونه
۰/۹۳۴		۳/۷۴		۹۳
فاصله اطمینان	سطح معنی داری	آماره آزمون	درجه آزادی	آزمون
۰/۸۴۸	۰/۰۰۰	۱۳/۷۳۱	۹۲	t تک نمونه‌ای

هوش معنوی در تربیت دینی دانش آموزان دختر دوره متوسطه شهر ارومیه با نقش آموزه های اسلامی و دیدگاه های امام خمینی تاثیر دارد. میانگین حاصل از معیار هوش معنوی از حد متوسط (یعنی عدد ۳) بزرگ تر است (که نظر مثبت را نشان می دهد). فرضیه با آزمون t بررسی و فرضیه مورد ادعا تأیید شد. یعنی با سطح اطمینان ۹۵ درصد هوش معنوی در تربیت دینی دانش آموزان دختر دوره متوسطه شهر ارومیه با نقش آموزه های اسلامی و دیدگاه های امام خمینی تاثیر دارد.

آزمون فرضیه: اخلاق اسلامی در تربیت دینی دانش آموزان دختر دوره متوسطه شهر ارومیه با نقش آموزه های اسلامی و دیدگاه های امام خمینی تاثیر دارد.

جدول ۲: خروجی آزمون تی تک نمونه ای فرضیه دوم

انحراف استاندارد		میانگین		حجم نمونه
۰/۷۷۸		۳/۹۱۱		۹۳
فاصله اطمینان	سطح معنی داری	آماره آزمون	درجه آزادی	آزمون
۰/۹۹۹	۰/۰۰۰	۲۰/۲۲۵	۹۲	t تک نمونه‌ای

اخلاق اسلامی در تربیت دینی دانش آموزان دختر دوره متوسطه شهر ارومیه با نقش آموزه های اسلامی و دیدگاه های امام خمینی تاثیر دارد. میانگین حاصل از معیار اخلاق اسلامی از حد متوسط (یعنی عدد ۳) بزرگ تر است (که نظر مثبت را نشان می دهد). فرضیه با آزمون t بررسی و فرضیه مورد ادعا تأیید شد. یعنی با سطح اطمینان ۹۵ درصد اخلاق اسلامی در تربیت دینی دانش آموزان دختر دوره متوسطه شهر ارومیه با نقش آموزه های اسلامی و دیدگاه های امام خمینی تاثیر دارد.

نتیجه گیری

توجه به اینکه اسلام تمامی ضعفها و کاستیهای روحی و روانی، حتی اجتماعی و اقتصادی را ناشی از غفلت انسان از مبدا آفرینش و معادمی داند، خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «هر کس از یاد کردن من خودداری کند، زندگی سختی خواهد داشت» لزوم توجه دادن دانش آموزان به فرایض دینی در شرایط فعلی جامعه، آشکار می‌شود. چرا که فرایض دینی موجب افزایش تقوا می‌شود. «ای مردم خدایی را پرستید که آفریننده شما و آنکه پیش از شما بودند باشد که پارسا و منزّه شوید. تقوا بر اثر توجه و پایبندی به رعایت فرایض دینی حاصل شده و ضامن سعادت واقعی و ابدی انسانهاست بنابراین هیچ آموزشی در مدارس بالاتر از ایجاد تقوا نیست. امام خمینی (ره) هدف‌های چندی برای امرمهم تربیت مدنظر داشتند برای ایشان اولویت داشت، من جمله، هدف اصلی تربیت انسان را برای این میدانند که، انسان طبعی بشود، یک انسان الهی، به طوری که همه چیزش الهی بشود، هر چه می‌بیند، حق ببیند، برخی از اهداف تربیتی از دیدگاه امام شامل، اهداف تربیت اخلاقی (معنوی)، تربیت اجتماعی، تربیت عاطفی، تربیت اعتقادی (دینی) و تربیت فردی است. در آموزش قرآن و آموزه‌های دینی و کلاً تعلیم و تربیت کودک و نوجوانان و جوانان، باید حتماً اصول مهم تربیت را شناخت رعایت و به کاربرد و همچنین به اخلاق اسلامی و دینی در تربیت دانش آموزان توجه نمود. ز آنجا که جوانان و نوجوانان از سرمایه‌های اساسی هر کشوری هستند، تعلیم و تربیت صحیح آنها می‌تواند سلامت روانی و اجتماعی جامعه را تضمین نماید. در این میان نکته قابل توجه آن است که دشمنان اسلام سعی دارند، همواره نوجوانان و جوانان را که از نیروی انسانی، فعال و اساسی در جامعه محسوب می‌شوند را از گرایش به دین باز دارند و به پوچ‌گرایی و الحاد سوق داده و انسانی مصرفی بار بیاورند. و از این طریق بتوانند به اهداف استعماری خود دست یابند. آنان در صدد از بین بردن و سست کردن پایه‌های ایمان و فرایض دینی مردم هستند و این در حالی است که تحکیم پایه‌های دینی مدارس باعث بیداری و آگاهی، استقلال و نجات دانش آموزان و در نتیجه نجات کشور از بند دشمن می‌شود. از دیدگاه امام خمینی اصول تعلیم و تربیت کودکان و نوجوانان عبارتند از: ۱- اصل ارتباط باطن و ظاهر، ۲- اصل اعتدال، ۳- اصل ابتلاء، ۴- اصل فطرت ۵- اصل تغییرپذیری انسان و همچنین در امر مهم تعلیم و تربیت عوامل بسیار زیادی تأثیرگذار است که بعضی بر بعضی دیگر ارجحیت دارند، ولی در کل همه دست در دست هم می‌دهند و شخصیت انسان را می‌سازند و او را تربیت می‌کنند از نظرگاه امام خمینی (ره) این عوامل در تربیت مؤثرند ۱- محیط تکوینی (قبل از تولد بچه، و انتخاب همسر خوب ۲- محیط خانوادگی) که نقش مادر را از همه مهمتر میدانند و نقش پدر را مکمل نقش مادر به حساب می‌آورد ۳- محیط آموزشی ۴- محیط اجتماعی ۵- رسانه‌های گروهی. با توجه به تأکیدی که از سوی دیدگاه‌های

امام خمینی و آموزه‌های اسلامی وائمه اطهار وجود داشته در خصوص تربیت و تعلیم از مقاطع پایین و از همه مهمتر از مدارس که دانش‌آموزان امروز آینده سازان آینده مملکت می باشند زیرا اگر این آموزه ها و تربیت دینی نتواند به موقع در اعماق وجود دانش‌آموزان نفوذ نماید و آن‌ها یک فرد دینی و معتقد به اسلام و اصول اسلام نماید تربیت‌های غلط و غربی جایگزین اسلام آموزه‌های ناب اسلام وائمه اطهار خواهد شد این یک نوع آفت و بلای خانمان سوز می باشد که باید از سوی مسئولان و مدیران ارشد آموزشی و تعلیم تربیت همه مورد توجه خاص قرار گیرد.

فهرست منابع

۱. آقایی میبدی، فهیمه (۱۳۸۶) بررسی عوامل مؤثر در رشد و تثبیت باورهای دینی دانش آموزان سال سوم دوره متوسطه شهرستان اردکان، یزد، سازمان مدیریت و پژوهش استان یزد.
۲. امام خمینی، (۱۳۷۸) صحیفه امام، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۸.
۳. الهامی نیا، اصغر، سیره اخلاقی (۱۳۸۵) تربیتی امام خمینی، اداره عقیدتی سیاسی نمایندگی ولی فقیه، تهران، ۱۳۸۵.
۴. امراللهی، فاطمه (۱۳۷۹) نقش والدین در تربیت مذهبی فرزندان، پایان نامه کارشناسی ارشد، روانشناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران.
۵. باقری رنانی، نیلوفر و قنبر لائی، «بررسی نقش تلویزیون در ایجاد و تقویت گرایش‌های دینی دانشجویان» (بهار ۱۳۸۸) مدیریت در دانشگاه اسلامی، ش ۴۱، ص ۸۱-۶۵.
۶. براتی، حمید (۱۳۷۵) عوامل مؤثر بر تربیت دینی فرزندان، پایان نامه کارشناسی ارشد، علوم تربیتی، تهران، دانشگاه تهران.
۷. پاشا شریفی، ح. حسینی، ن. احقر، ق و ن شریفی. (۱۳۸۷) پرسشنامه پژوهشی در زمینه روان‌شناسی، مشاوره، علوم تربیتی و جامعه‌شناسی. تهران: انتشارات سخن.
۸. جمعی از نویسندگان، (۱۳۸۶) جستاری نظری در باب تمدن، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶.
۹. حسینی، سید محمدعارف، (۱۳۸۱) رویارویی تمدن اسلامی و مدرنیته، قم، مرکز جهانی علوم انسانی، ۱۳۸۱.
۱۰. حسینی، سید محمدعارف، رویارویی تمدن اسلامی و مدرنیته، قم، مرکز جهانی علوم انسانی، ۱۳۸۱.
۱۱. خالدی، محسن، (۱۳۹۵)، بررسی نقش معلم در تربیت دینی و اخلاقی دانش آموزان مطالعه موردی: دانش آموزان متوسطه شهر مریوان، نهمین کنگره پیشگامان پیشرفت، تهران، مرکز الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت
۱۲. خلیلی، سید حسن؛ خلیلی حسین آبادی، سید احمد؛ (۱۳۹۳) هوش معنوی و نقش آن در نظام آموزش و پرورش با تأکید بر آموزه‌های دینی، نخستین همایش ملی علوم تربیتی و روان‌شناسی
۱۳. خمینی، روح‌الله، (۱۳۷۲) کلمات قصار، پندها و حکمتها، نشر عروج، تهران، ۱۳۷۲.
۱۴. خمینی، روح‌الله، (۱۳۷۲) کلمات قصار، پندها و حکمتها، نشر عروج، تهران، ۱۳۷۲.
۱۵. ذوالقدر نسب، محسن؛ فاطمه محشوریان و فریبا مهری (۱۳۹۵)، بررسی تاثیر مدرسه اخلاقی در تربیت اخلاقی دانش آموزان از دیدگاه دانشجو معلمان دانشگاه فرهنگیان، دومین همایش ملی آسیب‌شناسی تربیت اخلاقی در نظام آموزشی ایران، میبد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد میبد
۱۶. رحیم پور، فروغ السادات، (۱۳۸۵) امامت و انسان کامل از دیدگاه امام خمینی، نشر عروج، تهران، ۱۳۸۵.

۱۷. رحیمی، مریم؛ (۱۳۹۳) بررسی رابطه بین هوش معنوی دانش‌آموزان و گرایش آن‌ها به گروه‌های تخریبی و شیطان‌پرستی (مطالعه موردی مقطع متوسطه استان چهارمحال و بختیاری) فصلنامه دانش انتظامی چهارمحال و بختیاری / سال اول / شماره دوم / تابستان ۱۳۹۲.
۱۸. سعیدی، محسن (۱۳۸۰)، بررسی نقش مدرسه در تربیت مذهبی دانش‌آموزان دوره راهنمایی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران.
۱۹. سهرابی، فرامرز؛ (۱۳۹۲) مبانی هوش معنوی، فصلنامه سلامت روان، سال اول، شماره اول، بهار ۱۳۹۲، صص ۲۳-۴۱.
۲۰. سواری، کریم، و دیگران، «بررسی دیدگاه‌های فلسفی- عقیدتی دانش‌آموزان پسر پایه سوم مقطع متوسطه شهر اهواز در مورد نماز» (بهار و تابستان ۱۳۸۰)، علوم تربیتی و روانشناسی، ش ۱۰۲، ص ۱۰-۱.
۲۱. شرفی، محمدرضا (۱۳۸۱)، تربیت اسلامی با تأکید بر دیدگاه‌های امام خمینی نشر پنجره، تهران، ۱۳۸۱.
۲۲. صادقی ارزگانی، محمد امین، (۱۳۸۷) انسان کامل از دیدگاه امام خمینی و عارفان مسلمان، بوستان، قم، ۱۳۸۷.
۲۳. صمدی، پ. (۱۳۸۵) هوش معنوی. مجله اندیشه‌های نوین تربیتی، دوره ۲، شماره ۳ و ۴ پاییز و ۱۳۸۵ زمستان صفحات ۹۹-۱۱۴.
۲۴. طباطبایی، سید علی؛ سمعی، اکبر؛ (۱۳۹۳) آسیب‌شناسی و ارزیابی مدیریت فرهنگ جهادی و جهاد فرهنگی (مطالعه مروری و تحلیلی بر بیانات امام خمینی (ره) و حضرت آیت‌الله خامنه‌ای در زمینه جهاد و فرهنگ و آسیب‌شناسی آن)، نخستین همایش ملی علوم تربیتی و روان‌شناسی.
۲۵. عارف‌نژاد، س. (۱۳۸۹) بررسی مقایسه‌ای هوش اجتماعی و عزت‌نفس دانش‌آموزان دوزبانه و تک‌زبانه مقطع متوسطه شهر تبریز و منطقه یک شهر تهران و رابطه آن‌دو. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تبریز، دانشکده علوم انسانی و تربیتی.
۲۶. غباری، باقر و م، حجازی. (۱۳۸۶) رابطه جرأت‌ورزی و عزت‌نفس با پیشرفت تحصیلی در دانش‌آموزان تیزهوش و عادی، پژوهش در حیطه کودکان استثنایی سال هفتم، شماره ۳، صص ۳۱۶-۲۹۹.
۲۷. فراهانی، مجتبی، (۱۳۷۸) تعلیم و تربیت از دیدگاه امام خمینی، نشر عروج، تهران ۱۳۷۸.
۲۸. فرهنگ پور، فرناز، خدیوی، اسداله؛ ادیب، یوسف؛ (۱۳۹۳) رابطه هوش معنوی و عزت‌نفس با پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان، زن و مطالعات خانواده «سال سوم - شماره ۹ - پاییز؛ صص ۹۷-۱۱۹.
۲۹. معاونت سیاسی نمایندگی ولی‌فقیه در نیروی دریایی سپاه، (۱۳۷۸) تمدن اسلامی در اندیشه سیاسی امام خمینی، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۳۰. موسسه فرهنگی قدر ولایت (۱۳۸۷)، سی سفارش و توصیه اساسی در خودسازی و حفظ نظام اسلامی از حضرت امام خمینی (ره)، تهران، موسسه فرهنگی قدر ولایت.
۳۱. میرشکاری، زینب و زهره سعادت‌مند، (۱۳۹۴)، نقش رشد اخلاقی در تربیت دانش‌آموزان ابتدایی، اولین کنگره ملی توانمندسازی جامعه در حوزه علوم اجتماعی روانشناسی و علوم تربیتی، تهران، مرکز

توانمندسازی مهارت‌های فرهنگی و اجتماعی جامعه

۳۲. هاشمی، ویدا؛ بهرامی، هادی و کریمی، یوسف (۱۳۸۵) بررسی رابطه‌ی هوش هشتگانه گاردنر با انتخاب رشته و پیشرفت تحصیلی دانش آموزان. مجله روان شناسی شماره ۳۹، سال دهم، شماره ۳: ۲۷۴-۲۸۸.

33. Animasahun, A. R. (2010). Intelligent quotient, emotional intelligence and spiritual intelligence as correlates of prison adjustment among inmates in Nigeria prisons. *J Soc Sci*, 22 (2):121-1

34. King, D. B. (2008). *The Spiritual Intelligence Project*. Trent University, Canada. www.dbking.net/spiritualintelligence.

35. Nasel, D. D. (2004). *Spiritual Orientation in Relation to Spiritual Intelligence*. Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy, University of south Australia.

36. Tirri, K. (2006). Conceptual definition and empirical validation of the spiritual sensitivity scale. *Journal of empirical Theology*, 19 (1):37-62.

37. Wigglesworth, C. (2006). *Why spiritual intelligence is essential to mature leadership*. President, conscious Pursuits, Inc